

XIVA XONLIGI TARIXIGA OID YOZMA MANBALAR

Farg'ona shahar 1-sonli texnikumi tarix fani o'qituvchisi

Davletova Shirmonoy

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligi (1511-1920) tarixini yorituvchi yozma manbalar tahlil qilingan. Xiva xonligi Markaziy Osiyoning eng uzoq davom etgan davlatlaridan biri bo'lib, uning tarixi turli davrlarda yozilgan ko'plab tarixiy asarlar, xotiralar, rasmiy hujjatlar va adabiy asarlar orqali bizgacha yetib kelgan. Maqolada Xiva xonligi tarixiga oid yozma manbalar uch asosiy guruhga bo'lib o'rganilgan: tarixiy asarlar (tavarihlari), rasmiy hujjatlar va xotiralar, adabiy va ilmiy asarlar. Har bir manba guruhi alohida tahlil qilinib, ularning Xiva xonligi tarixi, siyosiy tuzilmasi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va madaniyatini o'rganishdagi roli ko'rsatilgan. Maqolada ayniqsa, «Firdavs ul-iqbol», «Gulshani davlat», «Tarjimai Shohiy», «Tarix-i Xorazmshohiy» va «Tuhfat uz-zuvvor» kabi asarlar batafsil tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, yozma manbalar, tavarix, Xorazm, Shaybaniylar, Qung'irotlar, tarixshunoslik, tarixiy asarlar, rasmiy hujjatlar, xotiralar.

Xiva xonligi (1511-1920) Markaziy Osiyo tarixida alohida o'rin tutuvchi davlatlardan biri bo'lib, to'rt asrdan ortiq davom etgan. Xiva xonligi Xorazm oasisida, Amudaryo quyi oqimi hududida joylashgan va turli xil etnik guruhlar - o'zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va tojiklar yashagan ko'p millatli davlat bo'lgan. Xonlik o'z mavjudligi davomida ko'plab ichki va tashqi siyosiy jarayonlar, urushlar, iqtisodiy o'zgarishlar va madaniy yutuqlarga guvoh bo'lgan.

Abulg'ozil Bahodirxon (1603-1664) Xiva xonligining eng mashhur hukmdorlaridan biri bo'lib, u nafaqat davlat arbobi, balki tarixchi va olim sifatida ham shuhrat qozongan. U ikki muhim tarixiy asar yozgan: «Shajarayi turk» («Turklar shajarasi», 1659-1663) va «Shajarayi tarokima» («Turkmanlar shajarasi», 1661). «Shajarayi turk» - bu asar chag'atoy turkiy tilida yozilgan va turk xalqlari

tarixiga bag‘ishlangan. ¹Asar ikki qismdan iborat: Birinchi qism: Turk xalqlarining paydo bo‘lishi, afsonalar va rivoyatlar Ikkinchi qism: Mo‘g‘ullar davri, Chingizxon va uning avlodlari tarixi, Xorazm va Xiva xonligi tarixi Asarning xususiyatlari: Abulg‘ozi o‘zi Chingizxon naslidan ekanligi sababli Chingiziylar shajara va tarixini yaxshi bilgan Asar nafaqat Xiva xonligi, balki butun Markaziy Osiyo mo‘g‘ullar va o‘zbeklar tarixi uchun muhim manba Muallif turk tillarining o‘zaro aloqalari va etnik tarixiga e’tibor bergan Xiva xonligining XVI-XVII asrlardagi siyosiy tarixi batafsil yoritilgan

«Shajarayi tarokima» - turkman qabilalari tarixi, ularning kelib chiqishi va Xorazm hududidagi faoliyatiga bag‘ishlangan. Bu asar turkmanlar etnik tarixi uchun noyob manba hisoblanadi. Sher Muhammad Munis va Muhammad Rizo Ogohi. «Firdavs ul-iqbol» (XIX asr) «Firdavs ul-iqbol» («Baxt jannati») Xiva xonligi tarixining eng to‘liq va batafsil tarixiy xronikasi hisoblanadi. Bu asar ikki muallif tomonidan yozilgan: Shir Muhammad Munis Xorazmiy (1778-1829) - asarning birinchi qismini yozgan Muhammad Rizo Ogohi (1809-1874) - Munis vafotidan keyin asarni davom ettirgan va tamomlagan Asarning tuzilishi: Birinchi qism (Munis): Xiva xonligi tarixi XVII asr oxiridan XIX asr boshigacha Ikkinchi qism (Ogohi): 1825-1842-yillargacha bo‘lgan voqealar, Allohquli xon davri Muhammad Yusuf Munshiy (Bayoniy) (1845-1913) - Xiva xonligining so‘nggi davridagi mashhur tarixchi va shoir. Uning asosiy asari «Muqim xoniy tarix» Muhammadrohim xon (1865-1910) davri tarixiga bag‘ishlangan.² «Gulshani davlat» («Davlat gulliston») - Xiva xonligi tarixiga oid yana bir muhim tarixiy asar bo‘lib, Munis va Ogohi asarlarini to‘ldiradi. Asar muallifi aniq ma'lum emas, ammo u XIX asr o‘rtalarida yozilgan deb hisoblanadi. «Tarjimai Shohiy» - Xiva xonlari tarixiga oid qisqa, ammo muhim xronika. Asar forsiy tilida yozilgan va Xiva xonlarining biografik ma'lumotlarini o‘z ichiga oladi. Bu asar Xorazm tarixining qadimgi

davrlaridan to XIX asrgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Asar forsiy tilida yozilgan va Xiva xonligi tarixidan tashqari, Xorazmning umuman tarixiy taqdirini yoritadi. «Tuhfat uz-zuvvor» («Ziyoratchilar uchun sovg‘a») - Xiva shahri va uning tarixiy yodgorliklariga bag‘ishlangan geografik-tarixiy asar. Asar forsiy tilida yozilgan. Xiva xonligi tarixini o‘rganishda rasmiy hujjatlar - farmonlar, shartnomalar, xatlar, vakfnomalar va qoziy hujjatlari muhim rol o‘ynaydi. Asosiy shartnomalar: 1873-yilgi Rossiya-Xiva shartnomasi - Xiva xonligining Rossiya protektorati ostiga o‘tishi haqida, Buxoro bilan chegara shartnomalari, Eron bilan savdo va diplomatik shartnomalar, Qozoq xonliklari bilan kelishuvlar Diplomatik xatlar va elchilik hisobotlari Xiva xonlari boshqa davlatlar hukmdorlari bilan yozishmalar olib borgan va elchilar yuborgan. Bu xatlar va elchilik hisobotlari Xiva xonligining tashqi siyosatini o‘rganishda muhim manba. Vakfnomalar - diniy va xayriya maqsadlari uchun ajratilgan mulk (er, bino, suv) haqidagi hujjatlar. Qoziy hujjatlari esa nikoh, ajrashish, meros va sud jarayonlari haqida ma'lumot beradi.³ Xiva xonligida yashagan va faoliyat ko‘rsatgan shaxslarning xotiralari ham qimmatli tarixiy manba hisoblanadi. Bayoniy (Muhammad Yusuf Munshiy) - uning xotiralari Muhammadrohim xon davri saroy hayoti, dvoriy odob-axloq va siyosiy voqealar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Rus sayohatchilar va elchilar xotiralari: N.N. Muravyov - «Turkmenlarda va xivalidalarda sayohat» (1822) P.I. Pashino - «Turkiston o‘lkasi» (1868) A. Vamberi - «Markaziy Osiyoda sayohatlar» (1863-1864) Bu xotiralar Xiva xonligi tarixini tashqaridan ko‘rgan kuzatuvchilarning ma'lumotlarini beradi va ichki manbalarni to‘ldiradi.

Xiva xonligida yaratilgan adabiy va ilmiy asarlar ham tarixiy manba sifatida ahamiyatga ega. Ular o‘sha davr kishilarining dunyoqarashi, madaniy hayoti, ijtimoiy munosabatlari va g‘oyaviy qarashlari haqida ma'lumot beradi. Pahlavon Mahmud Xorazmiy (1247-1326) - Xiva shahrining asosiy ziyoratgohi egasi va mashhur shoir-arif. Uning she‘rlari Xorazm adabiy an‘analarini aks ettiradi va xalq

orasida keng tarqalgan. She'rlar turkiy va forsiy tillarida yozilgan va tasavvufiy-axloqiy mazmunda. She'rlardan biz Xiva xalqining turmush tarzi, diniy e'tiqodlari va madaniy qarashlari haqida ma'lumot olamiz. Ogohi nafaqat tarixchi, balki mashhur shoir ham bo'lgan. Uning devon (she'rlar to'plami) Xiva xonligi davri ijtimoiy hayoti va siyosiy voqealarini aks ettiradi. «Riyoz ush-shuaro»da Xiva xonligida yashagan va ijod qilgan shoirlarning biografiyasi, ularning asarlari va ijtimoiy mavqei haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Bayoniy she'r va nasr janrlarida ijod qilgan. Uning asarlari Xiva xonligi so'nggi davri madaniy hayotini aks ettiradi. Bu asarlar Xiva xonligi madaniy hayoti va ilm-fan ahvolini o'rganishda muhim manba. Ogahiy. «Riyoz ush-shuaro» - bu asarda XVIII-XIX asrlar Xivada yashagan 200 ga yaqin shoir biografiyasi berilgan. Bu asar Xiva xonligi adabiy muhiti, madaniy hayoti va shoirlarning ijtimoiy roli haqida boy ma'lumot beradi.⁴

Xulosa Xiva xonligi tarixiga oid yozma manbalar juda boy va xilma-xil bo'lib, bu davlatning to'rt asrlik tarixini turli jihatlari - siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy - nuqtai nazaridan yoritadi. Tarixiy asarlar orasida Abulg'ozil Bahodirxonning «Shajarayi turk» va «Shajarayi tarokima», Munis va Ogahiyning «Firdavs ul-iqbol», «Gulshani davlat», «Tarjimai Shohiy» va boshqa asarlar ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Bu asarlar Xiva xonligining siyosiy tarixini, hukmdorlar ketma-ketligini, ichki va tashqi siyosiy jarayonlarni batafsil yoritadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Абулгази Баходирхон. Шажараи турк (Туркларнинг шажараси). – Тошкент: Фан, 1992.

Бартольд В.В. Сочинения. Том II. Часть 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Наука, 1963.

Бартольд В.В. Хива Сочинения. Том II. Часть 1. – М.: Наука, 1963. – С. 351-357.

Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. – Ташкент: Фан, 1985.